

RAMİZ QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ramizasef@yahoo.com.tr

AZƏRBAYCAN TƏNQİDİ REALİZMİNDƏ MİLLİ İSTİQLAL VƏ CÜMHURİYYƏT İDEYASI

XX əsrin əvvəllərində milli istiqlaliyyətin əldə edilməsi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması çoxsaylı milli ziyalıların, "Molla Nəsrəddin", "Fiyuzat" kimi mətbuat orqanları və ədəbi cəbhələrinin oyanış missiyasının apardığı maarifləndirici işin faydalı bəhrəsi idi. C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Haqqverdiyev, M.Ə.Sabir, Y.V.Çəmənzəminli, Ü.Hacıbəyov və başqa tənqidi-realist adiblərin başlıca ədəbi missiyası müstəqillik və cümhuriyyət qurulması idi. C.Məmmədquluzadənin bütün ədəbi-bədii yaradıcılığı, xüsusilə "Cümhuriyyət", "Vətəndaşlar", "Azərbaycan" məqalələri, Ö.F.Nemanzadənin "Dərdimiz və dərmanımız", "Eşq və məhəbbət", Y.V.Çəmənzəminlinin "Azərbaycan muxtariyyəti. Ayılın, toplaşın", "Biz kimik və istədiyimiz nədir?" və b. kimi məqalə və əsərlərdə bütün tərəfləri Azərbaycan istiqlaliyyəti və dövlətçilik qurulması məsələsi xalqa izah olunurdu.

Açar sözlər: *cümhuriyyət ideyası, türk xalqları birliyi, tənqidi-realist hərəkat.*

XX əsrin ilk əvvəlləri bütün bəşər və dünya tarixi üçün mürəkkəb, ziddiyyətli və eləcə də inkişaf, istiqlaliyyət baxımından milli əhəmiyyətli olduğu kimi Azərbaycan xalqı üçün də olduqca əhəmiyyətli bir dövr olmuşdur. Bu dövrə böyük ziyalılarımızın da ifadə etdiyi kimi, "milli oyanış və intibah" [12, s. 63] dövrü kimi səciyələnilir. Doğru ümumiləşdirilib ki: "XX əsrin ilk iki onilliyini milli hərəkatın, iqtisadi, siyasi inkişafın, ictimai-siyasi, ədəbi, kulturoloji, maarifçi düşüncənin intibah səviyyəsində təşəkkülünü şərtləndirən Azərbaycan tarixinin ən zəngin dövrü hesab etmək olar. ...Cəmi bir neçə onillik əvvəl milli kimliyini bəirləməyən bir toplum siyasi təfəkkür baxımından təşəkkülünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır ki, bu milli hərəkatın yekunu olaraq, tarixdə ilk dəfə olaraq parlamentli dövlət – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulur" [4, s. 11].

Azərbaycan tarixində XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri xalqımızın ictimai-siyasi həyatı ilə yaxından bağlı olan bir sıra əhəmiyyətli və tələpklü hadisələrlə zəngin bir mərhələ təşkil edir. Ümumiyyətlə, "Azərbaycan" anlayışının tarixində XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri xüsusi mərhələ təşkil edir. Məhz bu dövrdə həmin anlayışın etnoqrafik, ictimai-siyasi, ideoloji məzmunu barədə geniş miqyasda düşünlüməyə başlanırdı. Milli düşüncənin təzyiqi ilə ilk müstəqil Azərbaycan dövləti yaranırdı" [2]. Azərbaycan tarixinin qızıl səhifələrini təşkil edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında imzalanan dövlət sənədində də öz əksini tapdığı kimi: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məhz dünyanın siyasi nizamının yenidən qurulduğu bir vaxtda, XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yaşadığı parlaq mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu kimi meydana çıxmışdır" [1].

Qətiyyətlə demək olar ki, XX əsrin əvvəllərində milli istiqlaliyyətin əldə edilməsi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması çoxsaylı milli ziyalıların, "Molla Nəsrəddin", "Fiyuzat" kimi mətbuat orqanları və ədəbi cəbhələrinin oyanış missiyasının apardığı maarifləndirici işin faydalı bəhrəsi idi. C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Haqqverdiyev, M.Ə.Sabir, Y.V.Çəmənzəminli, Ü.Hacıbəyov və başqa tənqidi-realist adiblərin başlıca ədəbi missiyası müstəqillik və cümhuriyyət qurulması idi. C.Məmmədquluzadənin bütün ədəbi-bədii yaradıcılığı, xüsusilə "Cümhuriyyət", "Vətəndaşlar", "Azərbaycan" məqalələri, Ö.F.Nemanzadənin "Dərdimiz və dərmanımız", "Eşq və məhəbbət", Y.V.Çəmənzəminlinin "Azərbaycan muxtariyyəti. Ayılın, toplaşın", "Biz kimik və istədiyimiz nədir?" və b. kimi məqalə və əsərlərdə bütün tərəfləri Azərbaycan istiqlaliyyəti və dövlətçilik qurulması məsələsi xalqa izah olunurdu.

rəddin”, “Füyuzat” və digər mətbuat orqanları və ədəbi cəbhələrinin oyanış missiyasının apardığı maarifləndirici işin faydalı bəhrəsi idi. C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, M.S.Orudbəli, Y.V.Çəmənzamini, U.Hacıbəyov və başqa mollanəsərdicini və təncidi-realist ədiblərin başlıca ədəbi missiyası müstəqillik və Cümhuriyyət quruluşu idi. C.Məmmədquluzadənin bütün ədəbi-bədii yaradıcılığı, xüsusilə “Cümhuriyyət”, “Vətəndaşlar”, “Azərbaycan” məqalələri, “Anamın kitabı” pyesi, Ö.F.Nemanzadənin “Dərdimiz və dərmanımız”, “Esq və məhəbbət”, Y.V.Çəmənzaminiyə “Azərbaycan muxtariyyəti. Aynılı, toplaşın”, “Biz kimik və istədiyimiz nədir?” və b. kimi məqalə və əsərlərində bütün tərəflərlə Azərbaycan istiqlaliyyətini və dövlətçilik quruluşu məsələsi xalqa izah olunurdu.

Azərbaycanlılığın təkəcə millət olaraq deyil, həm də milli ideya, konseptual ideologiya və bir ictimai hərəkat proqramı olaraq müəyyənləşməsi görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadənin adı ilə bağlıdır. Tamamilo doğru qənaətdir ki: “XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın bədii-estetik və ictimai fikrində milli oyanış, özünüdərk, istiqlal düşüncələrinin cücrəmsə proseslərinin renessans dövrü hesab olunur. Mirzə Cəlilin həmin dövrdə ədəbi-ictimai mühitə gəlişi ilə bu proses daha da sürətlənmiş və milli ideya getdikcə kütləviləşərək minlərlə insanın fikir dünyasına hakim kəsilmişdir” [16, s. 41]. Azərbaycan təncidi realizminin qüdrətli bayrağında, görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadənin bütün yaradıcılığı Azərbaycançılıq ideologiyasının ideya mənbəyi olduğu kimi, istiqlal düşüncəsi və Cümhuriyyət ideyasında da ən etibarlı, mükməllə və bitkin proqramdır. Bütün bunlara görədir ki, bu görkəmli Azərbaycan ədibi və ictimai xadimi milli oyanış dövrü ədəbiyyatının “məfkura və ideya atası, sərkərdəsi” kimi təqdir olunur [5; 6; 7; 8; 9; 13; 16]. Ümumiyyətlə, bu böyük udeğün və ədibin adı ilə bağlı olan “Mollanəsərdicilik” təliminin də əsas məğzi, məqsədi, məramı və ideya-məfkurəsini məhz azərbaycançılıq, milli istiqlal və cümhuriyyət təşkil edirdi [5; 7]. Onun ayrı-ayrı publisist yazılarında konkret Azərbaycançılıqla bağlı məsələlər özünə şərh tapdığı kimi, “Anamın kitabı” pyesi, “Azərbaycan” məqaləsi, “Vətəndaşlar”, “Cümhuriyyət” məqalələri Azərbaycançılığın, milli istiqlaliyyətin və cümhuriyyət quruculuğunun proqram xarakterli mənbəyi hesab edilir. Professor Yaşar Qarayev yazır: “Özünəqədərki Azərbaycan yazıcılarından ən çox ideoloq olanı – Cəlil Məmmədquluzadədir” [8, s. 234]. Ədib “Azərbaycan” məqaləsində vətənin, millətin və vətəndaşlıq borcunun konkret “xorətisini” təqdim etmişdir. “Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri tarixində, sözlən geniş mənasında, milli istiqlal, demokratiya və Vətən əzadlığı uğrunda mübarizənin ön çərçivəsində dayanana”, “yaradıcılığı gələn hər yeni nəsəl üçün müstəqillik, azərbaycançılıq, millilik və vətəndaşlıq tərbiyəsi məktəbi” [6] olan, həmişə yaradıcılıq “qəsdı Azərbaycan üzərinə” olan böyük azərbaycançı ədib Cəlil Məmmədquluzadə “dünya-ələmin dəyişildiyi, bütün zadların dəyişilib öz mənasını tapdığı” bir vaxtlarda “vətən, vətən, vətən, millət, millət, millət, dil, dil, dil. Bəni-noi-bəşər üçün bu dairələrdən kənar özge bir nıcat olmadığım” “lüt-üryan vətən qardaşlarına” [12, s. 4] səslənirdi. Görkəmli ədibin “Azərbaycan” məqaləsində ana dili, ana vətən, dövlətçilik, ərazi bütövlüyü və s. ilə bağlı irəli sürdüyü ideyalar milli düşüncə tərzinin xəritəsi, müəyyənləşdirirdiyi azərbaycançılıq məfkurəsi və vəzifələri kimi yer tapır. “Ölinə qələm aldıgı gündən ömrünün sonunadək milli istiqlal uğrunda mübarizəni məslək kimi, ideya mübarizəsi kimi qəbul edən Mirzə Cəlil özünün dahi təkəkküründən süzülən nurun ziyasında müstəqil Azərbaycanın varlığını uzaqdan da olsa aydınca görürdü” [16, s. 42].

Cəlil Məmmədquluzadə öz fikirlərində əzadlıq və cümhuriyyət tərəfdarı idi. Xalqın əzadlıqın konstitusiyalı cümhuriyyət – “məmləkətin idarəsi camaatın öz əhdəsində və ixtiyarında olan” [12, s. 191] respublikalı dövlət qurmaqda görürdü. Çünki

“cümhuriyyət üsulu mocibinə məmləkətin idarəsi camaatın öz ixtiyarındadır. Camaat dedikdə vətənin sahibidir. Dəxi heç bir kəsin ixtiyarı yoxdur ki, özünə pəşad adı qoyub millətin rəyindən kənar məmləkət işinə qarışsın. Məmləkət müəyyən qanunlar gücü ilə idarə olunur. O qanunları yazan və təsdiq edən millətin ... vəkilləridir” [12, s. 191]. Bunlardan başqa cümhuriyyətin bir əsas şərti də öz vətəndaşlarına nöy-nöy əzadlıq verməsidir: “Cümhuriyyət idarəsinin bir zinatı da var ki, o da tamam əzadlıqdır. Bu əzadlıq da neçə qisimdır. ... etiqad əzadlığı, ... yığıncaq əzadlığı, ... birləşmək, ... çap ələmək, ... danışmaq, ... siyasi partiyalar düzəltmək və ... dilbir olub, həmtədr olmaqdır.

Budur cümhuriyyətin ən vacib əsasları.

Vətəndaşlar!

Bir tamaşa edin bu nemətlərə, bu gözəl nemətlərə!

Bir tərəfdən də yada salınız zalım pəşadşahların və onların polislərinin cövrü və zülmünü!” [12, s. 193]. Ədibin təbircinə, “kənd yüzbaşlıların tatarından, strajniklərin şallağından, ... vəzirəlin zülmündən, qubernatorun zülmündən, naçalnik və pristavların zülmündən”, “min-min zalımların zorbazorluğundan” [12, s. 194] qurtarmağın əlacı məhz xalq birliyi və iradəsi ilə milli hökumət – cümhuriyyət, konstitusiyalı respublika yaratmaqdır. Deyildiyi kimi, “Məmmədquluzadənin rəhbər tutduğu və təbliğ etdiyi milli dövlət quruluşunun tipi – Xalq hakimiyyəti prinsiplərinə əsaslanan demokratik, suveren respublika quruluşu idi. Bu respublikanın perspektiv fəaliyyət proqramını isə o, üç əsas tərkib hissəsini – milli dövlət, xalq hakimiyyəti, torpaq islahatı – özündə birləşdirən “nasionalizm” kimi təsvir edirdi” [8, s. 236].

Böyük Azərbaycançı ədib Cəlil Məmmədquluzadə “Anamın kitabı” adlı məşhur azərbaycannaməsində yazır: “Yer, göy, aylar və ulduzlar göylərdə seyr edib gəzə-gəzə gənə əvvəl-axır günün başına dolanlar. Mən etiqad edirəm ki, mənəm də balaların dünyada hər yanı gözib dolansalar, gənə əvvəl-axır anaları Zəhranın ətrafında gərək dolansalar; çünki ay və ulduz şəmsin parçaları olan kimi bunlar da anaların ayı və ulduzlarıdır. Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu pozmaq istəy! Onun insafı və vicdanı ona müdamil-hoyat əziyyət edəcək: nə qədər canında nəfəs var peşiman olacaq” [11, s. 475]. Fikrimizcə, Cəlil Məmmədquluzadə həmdə yeganə sənətkarlardandır – cəq” [11, s. 475]. Fikrimizcə, Cəlil Məmmədquluzadə “Anamın kitabı”nda təsvir etməklə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağına işarə etmiş, bu əsəri ilə sanki ilk demokratik Azərbaycan dövlətinə olan rəğbətini bildirmiş, üç qardaşın simasını onların bərqəsmaz münasibətləri, anlaşmazlıqları və s. təmsalında onun siqnetu səhəblərini təsvir etmişdir [9].

Görkəmli təncidi realist ədib və ictimai xadim Y.V.Çəmənzamini də “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” əsərində məqalənin adından tutmuş məzmununa qədər müstəqil Azərbaycan ideyasını ehtiva etmişdir. Onun “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” əsəri Azərbaycan adının mənsəyi və xalqın etnogenezinə elmi səyahət edən ciddi elmi-publisist əsərdir. Söz yox ki, tarixi Azərbaycanın coğrafiyası və iqtisadiyyatına belə bir əsər həsr etməyin özü müstəqillik duyğularını daşımaq və təbliğ etməklə bərabər onu bir ideyaya çevirməyə atılan nəhəng addımlardan bir kimi də diqqətəbəbəyandır. Bu nəhəng fikir adamı, ictimai xadimin Azərbaycan istiqlaliyyətinə həsr etdiyi ən möhtəşəm əsərləri sırasına, ilk növbədə, “Azərbaycan muxtariyyəti: aytlın, toplaşın” məqaləsinə hesab etmək olar. Əsərin 1917-ci ildə yazıldığını nəzərə alsaq və məhz həmin tarixdə böyük azərbaycançı ədib və istiqlal ədəbiyyatının sərkərdəsi Cəlil Məmmədquluzadənin məşhur “Azərbaycan”, “Cümhuriyyət”, “Vətəndaşlar” kimi məqalələri ilə müqayisə etsək, əsrin min bir vəchəli dindiriyi insanların böyük ziyalılıq vəzifəsinə “əsrilərca” gılaylı qalınan, avamdan tutmuş ziyalısına, məmuruna, mollasına, bir sözlə

bütün təbəqələrlə Azərbaycan xalqına, azərbaycanlılara istiqal və Cümhuriyyəti ideyası ilə səslənmiş kimi qəbul etmək olar. "Millətlər şurasından qayıdandan yazılan" [3, s. 209] "Azərbaycan muxtariyyəti: ayılın, toplaşın" məqaləsində ədib "Hər millət öz fərdini axtarır, tapır, əl-ələ verib camaatın halına qalır. Çünki milli himmatdan savayı özgəsi milləti bu dəhşətli zamanda müdafiə eliyə bilməz!" [3, s. 209], - deyə böyük ustad Cəlil Məmmədquluzadənin "Həmşəri", "Xeyir-dua", "Azərbaycan" və b. məqalələrində də səsləndirildiyi kimi xalqı həmrəylik və milli birliyə dəvət edir. "İndiyə kimi bizim nə mərkəzi bir şüarımız, nə milli bir idarəmiz var. Qafqazda sayda hamıdan artıq ola-ola, ələhdə bir millət təşkil edə-ədə, mal və dövlətə malik ola-ola öz milli işimizi öz əlimizə ala bilmirik" [3, s. 209] deyə Y.V.Çəmənzamlinin milli mövducluk və XX əsrin zəruri, vacib təlabı kimi ictimai-siyasi var olmaqdan, siyasi taleyini, müqəddəratını müəyyənləşdirməkdən bəhs edir. "Ey nəciş türk milləti, ayıl! Bir rəşadətli balalarını yad et! Şan və şövkət ilə ömür sürülmüdü. Köhnə rus məmurlarının çəkəsi altında tapdalandığın kifayət edər" [3, s. 209] deyə rus işğalı altında yaşayısa, köləliyə, hər cür əsarət və işğalçılığa son qoymağa çağırır, milli şərəf və heysiyyətə, istiqlalıyyət və cümhuriyyət şəklində yaşayışa dəvət edirdi. Böyük ədib və ictimai xadim Y.V.Çəmənzamlinin XX əsrin ilk onilliyində yaranan ictimai şəraitə işarə edərək Rusiyədə inqilablar dalğasının baş alması və imperiyanın dağılması şəraitində Azərbaycan xalqının da firsəti dəyərləndirərək öz azadlığını əldə etməsinə çağırış mühüm mövqədə dayanır. "...qanunları millətlərin milli məclisləri yazacaq. Hərənin öz mali, öz dövləti, öz saadətli özüne məhəllə olacaq" [3, s. 210] deyə yazan ədib "Pəs böylə bir gözəl yaşayış üçün niyə çalışmırınsınız? Niyə firsəti fot eləyirsiniz? Sonra peşiman olarsınız. Bu zaman firqəbəzlik zamanı deyil. ...İndi toplaşın, milli idarə yapın... Muxtariyyət olmasa, ölkə başsızlıq bəlasından xilas olmasa, orada firqə həyatı da olmaz. Pəs əqidə davası eyləmək zamanı deyil. Mərkəziyyəti öldürüb, yerində ədəmi mərkəziyyət payıdır edilməlidir" [3, s. 210] deyə zamanı, şəraitü dəyərləndirmək bütün xalqa, vətəndaşlara müraciət və çağırış olunur, milli idarə deyə Cümhuriyyət, dövlət qurmağının vacibliyi, əhəmiyyəti başa salınır. "Ədəmi mərkəziyyət fikrinin bəşadətə toplaşın... Yatmışları oyadın. Onları fərdərasyon nuru ilə işıqlandırın! ...Cürət ediniz, iş görünüz!...Durmaq zamanı deyil! Bir az səbr eləsiniz, gözəl ölkəmiz fut olub əldən gedər!...Muxtariyyət onun üçündür ki, nəməsumuz ayaqlar altına düşməsin. ...Zamanı iş zəmanəsindir... Toplanın" [3, s. 210-211] nidaları bütün təbəqələrin maraqları nəzərə alınaraq ölkə və millətin, ümumxalqın taleyi fəvqündə verilmiş və ünvanlanmışdı. Görkəmli ədib "Muxtariyyət nədir", "Məhəlli muxtariyyət", "Muxtariyyət bizə nə verəcək", "Muxtariyyətə layiqlik", "Muxtariyyəti nə cür ala bilərik", "Muxtariyyətimizin əsl əsası" kimi başlıqlar altında muxtariyyəti anlayışını bütün təfərrüatı ilə izah edir. "Muxtariyyət, yəni öz öli, öz başı olmaqlıq. ...Deməli, muxtariyyətin əsl dediyi budur ki, cəmi işlər ölkədə camaatın xahişi ilə emələ gəlsin" [3, s. 212]. "Muxtariyyət bizə nə verəcək?" sualına cavab verərək ədib "cəmi məsələlərimizin həllini millət məclisindən gözləməli" [3, s. 214] cavabını verərək, ümumiyətlə, hər cür nicatı muxtariyyətdə və parlamentli respublikada görürdü. Çəmənzamliniyyə görə də nicat muxtariyyətdə idisə, muxtariyyəti ala bilmənin yolu da "cürbəcür fikir və məsləkə tabe adamlar əl-ələ verib müttəfiq bir halda" [3, s. 216] olmaqda görür. Tənqidi-realist ədib Y.V.Çəmənzamlinin "Biz kimik və istədiyimiz nədir" başlıqlı məqaləsində də millətin xoşbəxtliyi və inkişafının qarosinin muxtariyyətdə - istiqlal və müstəqillikdə olduğu göstərilir, müstəqilliyin bütün məzmunu, məqsədi, cümhuriyyət və ya dövlətçiliyin platforması, hələ Cümhuriyyətin məqsəd və məramı, bizim xarici və daxili siyasəti, iqtisadi siyasəti və islahatları, kənd və şəhər siyasəti, xüsusilə işçi qüvvələrinin vəzifələri və onlar üçün yaradılacaq şərait, imkan və s. təfərrüatla izah

olunur, xalqı bu müstəqilliyi dəstəkləməyə dəvət edir. Milli istiqlalıyyət və dövlət müstəqilliyinə nail olmağın məqsəd və mahiyyətinə nəzarə salan ədib çox təsirli şəkildə yazır ki: "Dünyada hər bir millətin xoşbəxt yaşamasına səbəb ancaq o millətin öz milli idarəsi ola bilər. Milli idarə də milli torpaqda, yəni müəyyən bir ölkədə bərqərar ola bilər. Hər kəs ki, milli ölkədən məhrumdur, ...başı qapazlı olur. Halımız nəzərə alındıqda özümlüzi xoşbəxt görürük" [3, s. 219]. Böyük ədib: "Azərbaycan hakimiyyəti əlimizə düşdükdə vətənimiz müstəqil bir şəkil alır. Üç əmil - millət, ölkə və hakimiyyət bir yerdə toplanır. Azərbaycan istiqlalıyyətinə tamir etmək üçün cəmi qüvvə və qüdrətimizi meydana çıxartmalıdır. Bu yolda nə qədər fədakarlıq lazım olsa, göstərməliyik ...istiqlalıyyətimizin davamına çalışmalıyıq; məmləkəti müstəqil yaşatmalıyıq" [3, s. 220] deyirdi.

Çəmənzamlini istiqlal düşüncəsi və milli dövlətçilik, cümhuriyyət hüququndakı düşüncəsinin çoxbəzəli "Xarici siyasətimiz" adlı məqaləsində də davam etdirir, "Bu gün Azərbaycanda bu üç əmil olduğu üçün Azərbaycan müstəqil bir məmləkətdir" [3, s. 220] fikrini ortaya qoyurdu.

Bəhs edilən bu dövrdə Ömər Faiq Nəmanzadə də istiqlal düşüncəsinə xidmət edən və onu təbliğ edən ideoloq şəxsiyyətlərdən biri kimi özüni təzahür etdirir. Ədibin "Nə vaxta qədər" başlıqlı məqaləsində ictimai-mənavi geriliyin bütün səbəblərini açıb göstərən ədib bunun birinci çarəsi kimi ictimai-siyasi müstəqilliyi, istiqlalı önəmli görürdü. Azərbaycan istiqlalına ümidvar olan Ö.Faiq elə "Ümidvar" imzası ilə də yazırdı ki: "Nə vaxta kimi siyasət və ticarətə özgələre uşaqlar təki əsir olcağız? Neçün öz palitkamızı, milli xeyrimizi qanəməyırıq? Nə dəlil ilə aramızda hüriyyəti və müsavət istəyənlər lənət oxuyurdu? ...Buna görə gərəkdir ki, ...öz millətimizin salamətliyi namına ...hüriyyəti və müsavətin "doğru" vücdununu, idareyi məsruteyi-amiyyununu haqiqi təşkilini canı dildən arzu edək" [14, s. 92]. Nəmanzadə təkə milli azadlıq və müstəqillik duyğularını təbliğ etmir, eyni zamanda istiqlalıyyətə və xoşbəxt yaşayışa mane olan əngəlləri və nöqsanları da aradırdıqraş daxili avamlıq və bir sıra nöqsanlardan bəhs edirdi. Bu baxımdan XX əsr kimi milli oyanış dövrünün tələblərinə uyğun olaraq Ö.F.Nəmanzadə də bir ideoloq kimi çıxış edərək xalqı öz haqq-hüququnu dərk etməyə və bu məqsəd namına mübarizə aparmağa, birlik və əzm göstərməyə çağırırdı. Ədib qatıyyəti yazırdı: "Bəsdir bu qədər səbir, bəsdir qədkıyımız bu qədər haqarət. Vaxtdır ki, cümələmiz itifaq edib tələb edək. ...Bəli, vaxtdır, biz də tərpənək, hüququmuzun mühafizəsinə çalısacaq, haqq və müsavət yolunda təkülən qanların səmayə əks edib süni səfəqlər təşkil edən belə həngamələrdə aciz və miskinlər kimi qafilənə yatmayaq" [14, s. 127]. Ömər Faiqin "İran mücahidlərinə" müraciətlə yazdığı "Alınan azadlığı nə cür saxlamalı" başlıqlı məqaləsi də Azərbaycan istiqlalı ideyasına yönəlik böyük fikir və ideyalar ümumləşdirən ən qiymətli əsərlərdən biridir. Görkəmli ədib İran mücahidlərinin əzəmətli ictimai çıxışları fonunda qardaş Osmanlı Türkiyəsinin dərin ictimai-siyasi hədsizlərinə təcürə və təhlil etməklə ümumən Azərbaycan istiqlalıyyətinə böyük ideyalar veriridi. "İstibdad cəhənnəmini söndürüb yerinə azadlıq bağçası, dünya cənnəti qurmaq nə qədər çətin isə, alınan azadlığı saxlayıb davam etdirəkdə də bir o qədər, bəlkə ondən daha artıq çətin isə, alınan azadlığı saxlayıb davam etdirəkdə yazırdı. Böyük ədib "Eşq və məhəbbət", "Çox utandıq", "Fürsət əz, ehtiyac böyük" kimi məqalələrində də milli istiqlalı ideyasına xidmət edən fikirlərlə çıxış edir, milləti bu ideyaya hazırlamının modelini verilmişinə xidmət edən fikirlərlə təbəqə fərqi olmadan bu məqsədə idəya yolunda hazırlamağa xidmət göstərirdi. Görkəmli ideoloq-ədib Ö.F.Nəmanzadə "böyük-kiçik bir çox millətlərin haqq və hüriyyət uğrunda insanlardan milyonlarca qurbanlar verdikləri bir vaxtda" [14, s. 210] öz xalqının vətəndaşlarından bir-birinin qayğısına qalmaq, biri digərinə həmrəy olmaq ideyasını tələq edir. XX əsr kimi mühüm bir inqilabi epoxa

dövrünün tələblərinə müvafiq ideya ilə çıxış edən ədəb "bizim kimi sədaqətli, bizim kimi böyük bir millətin müqəddəratı böylə olmamalıdır" [14, s. 217] deyərək "Vaxtdır ki özümüzlə tanıyalım. Vaxtdır ki, həqiqi-ədəlatlısızlığın üzündən millətimize "varlığını təhlükəyə düşməkdə olduğunu" qanalımı!" [14, s. 217] kimi çağırışlarla xalqını milli oyanışa və istiqlala, öz milli müqəddəratı və istiqlalını təyin etməyə dəvət edirdi.

Ümumiyyətlə, tənqidi realistlərin yaradıcılığında ümummilli məqsəd xalqın oyanışı və istiqlala dəvəti olduğu üçün azadlıq duyğularının çağırışı əsas yeri tuturdu. Yuxarıda haqlarında bəhs edilən ideoloq-ədəblər C.Məmmədquluzadə, Y.V.Çəmənzəminli, Ö.F.Nemanzadədən başqa həmin yolu ardıcıl və uğurla davam etdirən M.Ə.Sabir, M.S.Ordubadı, Ə.Haqverdiyev, Ü.Hacıbəyov, Ə.Qəmkişar, Ə.Nəzmi və başqalarının yaradıcılığında da istiqlal düşüncəsi başlıca yeri tutmaqda idi. Təkcə bir faktı məxsusi olaraq qeyd etmək vacibdir ki, İranda Səttarxanın başlıqlı altında baş vermiş inqilabi hərəkəta bütün "Molla Nəsrəddin" cəbhəsi fəal münasibət göstərmiş, M.Ə.Sabirin, M.S.Ordubadının, Ə.Nəzminin, Ə.Qəmkişarın, M.Ə.Möcüzün və b. seçirləri dərc edilmişdi. Bu əsərlərin hər birində istiqlala çağırış başlıca qayını təşkil etməkdə idi. Qocaman yazıçılar Ə.Haqverdiyev və M.S.Ordubadı digər irihəmləri əsərlərində də Azərbaycan istiqlal məsələsinə əsas mövzuya çevirmiş, istiqlal düşüncəsinin inkişafına öz tələblərini vermişlər. Bu mənada məhz bu kimi maarifləndirici, milli oyanış və məfkure birliyi ətrafında ictimai təşkilatçılıq fəaliyyətinin bəhrəsi kimi Azərbaycan milli dövlətçilik tarixində dövlət müstəqilliyini bərpə edən Şərqi inqilabı parlamentasiya olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaradır. Doğru ifadədir ki: "Özünün respublikalığını və azərbaycançılığını dərk etməyən bir xalq belə bir bəyannaməni (İstiqlal bəyannaməsi – R.Q.) vera bilməzdi" [10]. Məhz bu kimi nailiyyətlərinə görə Azərbaycan xalqı Yaxın Şərqi və türk dünyasının parlayan ulduzu kimi tarix səhnəsinə böyük bir istiqlal nümunəsi ortaya qoymuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // http://axc.preslib.az/az_b4-1.html.
2. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı: AzAtaM, 2002, 602 s.
3. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri: 3 cildə. III c., Bakı: Avrasiya press, 2005, 440 s.
4. Əhmədov B. XX Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, I c., Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 480 s.
5. Həbibbəyli İ. "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi və mollanəsrəddinçilik // Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, 696 s.
6. Həbibbəyli İ. Milli istiqlal ədəbiyyatının sərəkətdəsi. "Xalq" qəz., 2010, 27 yanvar.
7. Həbibbəyli İ. Tənqidi realizm epoxası və romantizm: dövrəşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. "525-ci qəzet", 2017, 25 dekabr.
8. Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə. IV c., Bakı: Elm, 2016, 776 s.
9. Qasimov R., İsmayil Z. Azərbaycan ədəbiyyatında milli düşüncə konsepsiyası və azərbaycançılıq ideologiyası. Bakı: Elm və Təhsil, 2017, 192 s.
10. Məmmədşadə M. Azərbaycan milli xərtiyası // Azərbaycan, 1991, № 4.
11. Məmmədşadə C. Əsərləri: 4 cildə. I c., Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
12. Məmmədşadə C. Əsərləri: 4 cildə. IV c., Bakı: Öndər, 2004, 472 s.
13. Mir Cəlal. Azərbaycan ədəbi məktəbləri (1905-1917). Bakı: Ziya & Nurlan, 2004, 391 s.
14. Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 352 s.

15. Saracılı Ə. Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönməində. Bakı: Elm, 2007, 424 s.
16. Vəliyeva S. Azərbaycançılıq milli ideologiya, ədəbi-estetik təlim kimi. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2002, 140 s.

Рамиз Касымов

ИДЕЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ И РЕСПУБЛИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ КРИТИЧЕСКОМ РЕАЛИЗМЕ

В начале двадцатого века достижение национальной независимости и создание Народной Республики Азербайджана были полезными плодами просветительской работы национальных интеллигентов, органов печати «Молла Насреддин», «Фузузат» и пробуждающей миссии литературных фронтов. Главной литературной миссией Дж.Мамедгулазед, О.Ф.Неманзаде, А.Хатвердиева, М.А.Сабир, Ю.В.Чемезаминли, У.Гаджибекова, других молланасреддинцев и критически-реалистических писателей была построение независимости и республики. Все художественно-литературное творчество, а особенно статьи «Республика», «Граждане», «Азербайджан» Дж. Мамедгулазед, «Горе и лекарство», «Любовь» О.Ф.Неманзаде, «Азербайджанская автономия», «Проснитесь, собирайтесь», «Кто мы и что хотим?» Ю.В.Чемезаминли и другие произведения были направлены то, чтобы разъяснить людям вопрос независимости и государственности Азербайджана. Хотя эти выдающиеся писатели являются азербайджанскими идеологами, но они также работали с выдающимися мыслителями А.Гусейнзаде, А.Агаоглу, Г.Джавидом и другими по вопросу тюркского союза.

Ключевые слова: идея Республики, единство тюркских народов, критически-реалистическое движение.

Ramiz Gasimov

THE IDEA OF NATIONAL INDEPENDENCE AND REPUBLIC IN AZERBAIJAN CRITICAL REALISM

At the beginning of the XX century, gaining of national independence and the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic were the beneficial result of the educational work by a number of national intellectuals, awakening mission of publications and literary fronts such as the "Molla Nasreddin", "Fuyuzat". The main literary mission of J.Mammadguluzadeh, O.F.Nemanzadeh, M.A.Sabir, Y.V.Chamanzaminli, U.Hajibeyov and other mollanaserddinian and critical-realist writers was independence and establishment of Republic. All literary-artistic works of J.Mammadguluzadeh, especially, the articles entitled "Republic", "Citizens", "Azerbaijan", "Our problem and solutions", "Love and amour" by O.F.Nemanzadeh, "Autonomy of Azerbaijan" "Separate, gather" "Who are we and what we want?" by Y.V.Chamanzaminli and in other articles and works the independence of Azerbaijan and statehood establishment issues were explained to the people on all sides.

Keywords: idea of Republic, unity of Turkic peoples, critical-realist movement.

(Академик İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)